

Havel, Dalibor

**K písarské kultuře a jejímu obrazu v diplomatickém materiálu českých zemí
13./14. století**

In: Havel, Dalibor. *Listinné písmo v českých zemích na přelomu 13. a 14. století*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2008, pp. 15-31

ISBN 9788021047501

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123880>

Access Date: 13. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

II. K PÍSAŘSKÉ KULTUŘE A JEJÍMU OBRAZU V DIPLOMATICKÉM MATERIÁLU ČESKÝCH ZEMÍ 13./14. STOLETÍ

Pojem „písařské kultury“ dané epochy může být chápán a pojímán nejrůznějším způsobem,¹ nicméně každý způsob uchopení či interpretace tohoto fenoménu by měl v zásadě odpovídat na otázku, do jaké míry a v jaké formě proniká písmo a písemně vedená agenda do struktur společnosti, jakou funkci zde plní, měl by se dotýkat rovněž otázek stupně gramotnosti, popřípadě výuky psaní, eventuálně i písařské každodennosti, tedy způsobu zacházení písaře s psací látkou, psacími potřebami apod. Je jasné, že hledání odpovědí na tyto otázky patří v paleografickém studiu k nejnáročnějším úkolům, obzvláště pohybuje-li se na přelomu 13. a 14. století a zvážíme-li nedostatečné množství a veskrze „jednostranný“ charakter autenticky (originálně) dochovaných pramenů.²

Následující řádky jsou koncipovány jako pokus o upozornění na některé aspekty s písařskou kulturou související, nakolik se promítly do studovaných diplomatických pramenů pozdněpřemyslovské éry. Sám tento dochovaný materiál je ovšem, jak již bylo konstatováno, jen onou pomyslnou „špičkou ledovce“ veškerých písemností, a proto jakýkoliv pokus o rekonstrukci širšího spektra písemného materiálu zůstane vždy jen partikulární sondou. Přeci však umožní vytvořit si alespoň poněkud plastičtější obraz o prostředí, v němž se pohybovaly v následující kapitole identifikované písařské individuality. A tato rekonstrukce je pak prvním krokem na cestě k poznání písařské činnosti v jejich širších kulturněhistorických souvislostech. Nutno podotknout, že se zde vzhledem k tématu přednostně zaměřím na oblast úřední agendy a s ní souvisejících kancelářských písemností.

Úřední písemnost

Problematika gramotnosti je úzce svázána s intenzitou písemného styku a s narůstající typologickou pestrostí písemné agendy, kdy v pozdním 13. století k nadále dominujícím *listinám* a stále ještě vzácným písemnostem mandátového a epistolárního charakteru přistupují první konkrétnější zmínky o zavádění *úředních knih* (v tomto „průkopnickém“ období ovšem s nejrůznějším, nejčastěji nejspíše smíšeným obsahem) a rovněž i *aktového materiálu*. Toto rozšiřování funkční báze písma doprovázející složité a stále živě diskutované strukturální změny české společnosti směřující k vrcholnému středověku nachá-

1 Srv. např. H l a v á č e k , Ivan: *Grundzüge der Schrift- und Bibliothekskultur im böhmischen Staat des 13. Jahrhunderts*. In: Jan A. Aersten – A. Speer (red.), *Geistesleben im 13. Jahrhundert*. Miscellanea Mediaevalia 27. Berlin – New York 2000, s. 527–539.

2 Zde mám na mysli tu skutečnost, že se zachovaly veskrze jen čistopisy originálů, jejichž podoba může svádět ke zjednodušujícímu pohledu jak na používané typy písma, tak i na právě dotčené aspekty širší písařské kultury.

zí z paleografického hlediska svůj odraz mimo jiné ve dvou zdánlivě protichůdných, avšak vzájemně podmíněných jevech: jednak v průniku zběžného (užitkového) písma do originálních listin, jednak v pěstování vysoké, téměř až vyumělkované kaligrafie, která je vyvolaná potřebou čelit těmto z kaligrafického hlediska dekadentním tendencím. Naše dominantní notářská škola na Vyšehradě sice ještě na nějakou dobu udrží (zejména v 80. letech 13. věku) nezanedbatelnou část diplomatické produkce ve sféře kresleného – zdobného písma, avšak evidentní napětí mezi takto formovaným písmem listinných čistopisů a grafikou současně pěstovaných úředních knih, z nichž některé, byť jen fragmentárně, došly až do našich dnů, nemohlo být dlouhodobě udržitelné.

Úvahy o úředních knihách, jejichž počátky se všeobecně předpokládají v pozdním 13. století, je vhodné začít *registry zemského (ústředního) soudu*, jež můžeme označit za genetické předchůdce pozdějších zemských desek. Jejich existence³ je zcela nepochybná, a to jak v Čechách, tak i na Moravě. K nevymluvnějším dokladům českých register zemského soudu patří písemnosti, které vznikly v souvislosti s prodejem dvou věnných vsí (Přeskač a Chýnova) učiněným nejvyšším českým komorníkem Ojírjem z Lomnice (obě vsi náležely jeho choti Střezce) ve prospěch waldsaských cisterciáků, jenž se uskutěčnil na zemském soudu v Praze v přítomnosti Václava II. a jmenovaných pražských beneficiářů 13. května 1287. Již sama forma dochování je dostatečně signifikantní, neboť vedle vlastní Ojírjovy listiny⁴ se zachoval i autentický (soudobý) výpis ze soudních register, kam byl v neosobní formě prodej zanesen.⁵ V obou písemných vyhotoveních se navíc zemská registra výslovně zmiňují. Ve výpisu se zdůrazňuje, že jde opravdu jen o výpis, neboť celá záležitost je podrobněji popsána v registrech: *ut in registro plenius continetur*; dále je zde zaznamenán příkaz obou stran ke vkladu právního počínu do register: *hec omnes ex utraque parte viva voce registro omnia inseri mandaverunt*. Vlastní Ojírjova listina je při odkazu na zemské „desky“ ještě přesnější: *prout in registro beneficiariorum Pragensium ... apparet*.

Do register zemského soudu se vedle nesporné agendy zapisovaly rovněž rozsudky (nálezy) zemského soudu ve věcech sporných, z nichž nejznámějším byl nejspíš proces se Závišem z Falkenštejna a jeho příbuznými, kolem něž se rozvinula celá řada dalších majetkoprávních kauz. Ty byly živé ještě dlouhou dobu po Závišově odsouzení, a to i za vlády Václava III., kdy se Hynek Krušina z Lichtenburka neúspěšně pokusil o revokaci konfiskovaného majetku, o němž tvrdil, že náleží jeho ženě – Závišově dceři, a to na úkor pražské-

3 Stranou zde musím ponechat právní validitu zápisů sem ukládaných a jejich eventuelní dispozibilitu v porovnání s pozdějšími zemskými deskami. Řešení této otázky by si totiž vyžádalo mnohem širší prostor. Snad jen podotknu, že v průběhu soudních sporů, o nichž víme z diplomatického materiálu pozdního 13. století, zatím zápisy do register zemského soudu jako důkazní prostředky vystupují jen zcela výjimečně. Zdá se tudíž, že vnímat tato registra od počátku jako „věčnou záruku svobodného soukromého vlastnictví šlechty“, jak chce Dušan Tříštlík: *Proměny české společnosti ve 13. století*, FHB I, 1979, s. 152, se může jevit pro ranou fázi tohoto institutu jako anachronismus; k tomu nejlépe: Markov, Josef: *Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení XII.–XVII. století*. Praha 1967, s. 147–148.

4 Její opis v: BayHStA München, Kloster Literalien Nr. 17 – *Liber privilegiorum monasterii Waldsassenensis*, fol. 47b–48a; listina nebyla u nás doposud tištěna.

5 BayHStA München, KU Waldsassen 107; RBM II, č. 1409; Emler, Josef (ed.): *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum* I. Pragae 1870, s. 3 („quaterni citationum vetustissimi“) č. I; není třeba myslím uvažovat o tom, že by tento výpis byl „o 20–30 let mladší“, jak chce Zdeněk Fiala: *Panovnické listiny, kancelář a zemský soud za Přemysla II. (1247–1253–1278)*, SAP 1, 1951, s. 280.

ho biskupství. Někdejší nález zemského soudu byl ale potvrzen panovníkem a současně vloženo do zemských desek, takže Lichtenburkova iniciativa neměla legální oporu.⁶

Nepochybný doklad existence moravských soudních desek (zde pramen hovoří skutečně o „*tabule*“) přináší ještě pro přemyslovskou éru listina olomouckého cůdaře Vítky ze Švábenic z 8. prosince 1303,⁷ shodou okolností jde rovněž o dispozici s manželčíným věnem (vesnice Moravany u Brna), kterou nechává Vítek zapsat *in tabulas publicas Olomucensis zude, ad quam univserse provincie Morauie se reclinant*.

Pozornost si zasluhují ovšem i zmínky nepřímé, dokládající možná ještě strukturálně rozvětvenější podobu písemné agendy vedené při zemském soudu. Mám zde na mysli v listinách poměrně vzácně zachycené přímé řeči některých stran vystupujících během soudního přelíčení, jež by mohly implikovat existenci primitivních *manuálů*, tedy jakýchsi pomocných soudních „knih“. ⁸ Příkladem zaznamenané přímé řeči budiž prohlášení o donaci poloviny věnné vesnice Těšetice ve prospěch hradiského kláštera, které zaznělo z úst advokáta (řečníka) Adama z Dobromilic v zastoupení za Bohuslavu, vdovu po Neplachovi, na olomoucké cůdě 16. září 1282.⁹ Spolehlivější (písemné) fixování musíme rovněž předpokládat tam, kde strany sporu, až do té chvíle zastupované svými zástupci, dodatečně vstupují do soudního řízení a schvalují jeho dosavadní průběh.¹⁰

Písemnou podobu lze oprávněně předpokládat i u *agendy psanců*, a to zřejmě u všech soudních instancí. Explicitně je zmiňována sice v souvislosti s prostředím městským, ale formulace této zmínky je současně dokladem analogie tohoto jevu rovněž u soudu zemského. Václav II. ve svém známém privilegii pro česká města vydaném 24. května 1285 mimo jiné nabádá k tomu, aby měšťané na svém území zadržovali psance jiných měst (poté, co ověří, že jde skutečně o psance) a dále aby se v písemné podobě šířila jména psanců zemského soudu do všech měst: *Cives ... ipsium (id est: in altera civitate proscriptum – DH) detineant ... et ... nobilium vel servorum in iudicio terre proscriptorum nomina per universas civitates ... in scriptis iudicibus et consulibus assignentur*.¹¹ V jiné souvislosti se

6 Šlo o konfiskaci majetků Závašových bratrů, jež získal pražský biskup Tobiáš výrokem zemského soudu, který byl 17. června 1291 potvrzen Václavem II. (RBM II, č. 2734) a *in tabulis terre, prout moris est, redacta fuit* – viz též listinu Václava III. z 9. ledna 1306 (RBM II, č. 2070); k poslední listině srv.: H l e d í k o - v á , Zdeňka: *Biskup Jan IV. z Dražic (1301–1343)*. Praha 1991, s. 23; k procesu souhrnně J a n , Libor: *Proces se Závašem a proměny královské vlády v letech 1289–1290*, ČČH 103, 2005, s. 1–2 a zatím nejnověji M a r á z , Karel: *Václav III. (1289–1306)*. Poslední Přemyslovec na českém trůně. České Budějovice 2007, s. 56–57.

7 Originál uložen v MZA Brno, E 9 (Cisterciacky Staré Brno), sig. J I; RBM II, č. 1982. Listinou se i z tohoto hlediska zabýval Libor J a n : *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*. Brno 2000, s. 75; problematiku vzniku moravských zemských desek nověji zpracoval Dalibor J a n i š : *Úvahy nad počátky zemských desek na Moravě*. In: Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé. Brno 1999, s. 243–250.

8 Umozovek používám na znamení jisté distance od tohoto kodikologicky závazného termínu, neboť nemuselo jít o klasický kodex opatřený vazbou, nýbrž jen o volně složky či pouhé pergamenové listy, jež neměly delšího trvání a např. po vyhotovení příslušné listiny byly likvidovány.

9 CDB VI/1, č. 236.

10 Srv. např. spor hradiského opata Budiše s dcerami Časty z Křelova na olomoucké cůdě – RBM II, č. 1374 z 10. března 1286. Listinu správně předatoval J a n , L.: *Vznik zemského soudu*, s. 142, pozn. 487.

11 RBM II, č. 1346; originál dnes uložen v SOkA Kolín, AM Kolín, sig. I/1–1, jeho reprodukcí přináší I n d r a , Bořivoj – P r o c h á z k o v á , Eva: *Z pokladů středoevropských archivů 1166–1990*. Výstava archiválií u příležitosti začlenění Státních okresních archivů ve Středočeském kraji do Státního oblastního archivu v Praze. Katalog výstavy. Praha 2003, s. 19, č. 13 s vyobrazením na s. 20 – k listině srv.:

dozvídáme, že vedením této agendy byl pověřen písař psanců. Jmenovitě je doložen jistý Jindřich, bratr měšťana Starého Města pražského Franka, a to k roku 1292.¹² Ten vystupuje jako nabyvatel konfiskovaného majetku: Václav II. uděluje část vesnice Bělava u Dolních Kralovic po popraveném Svatoslavovi *notario nostro proscriptorum*. Se zmínkami o psancích se v diplomatických materiálech nejčastěji setkáváme v prostředí městském.¹³

Vedle zmínek o soudních registrech hraje důležitou roli též výskyt *titulatury* evokující kancelářskou, popřípadě písařskou činnost, implikující tudíž jistý stupeň gramotnosti. Odhlédneme-li na tomto místě od značně problémového odlišování apelativa a propria při výskytu substantiva *scriba* ve svědečných řadách, pak dignity typu *notarius, notarius terre, notarius provincialis (civitatis)* mají mnohem větší vypovídací hodnotu, obzvláště tam, kde se s vyšší mírou pravděpodobnosti zdaří identifikace takového hodnostáře s nějakou konkrétní písařskou rukou. To je ale vždy závislé na kvantitě dochovaného materiálu a pro české a moravské prostředí pozdního 13. respektive raného 14. století takové podmínky skýtají téměř výhradně kancelář panovnícká a diplomatická zařízení pražských a olomouckých diecezánů. Nicméně i tam, kde nemáme štěstí na dostatečné množství dochovaných originálních pramenů, sama existence notariátu signalizuje připravenost daného prostředí produkovat písemná pořízení, i když nejsme schopni diplomatickými ani jinými prostředky aktivity tohoto druhu v daném prostředí přesvědčivě prokázat.¹⁴ To platí zejména pro notáře (písaře) provinciální, krajské úrovně.¹⁵

Zůstaneme-li však ještě na úrovni centrální, pak nejprůkaznějších výsledků pochopitelně dosáhneme v prostředí vlastní panovníkovy domény. Zde se centrum „intelektuálního zázemí“ soustřeďuje do jeho osobní *kaple*, jež je personálně vybavena nejen k zabezpečení panovníkových duchovních potřeb,¹⁶ ale i k výkonu specifických kancelářských a diplomatických služeb. Václav II. sám charakterizuje kolegiální kapitolu sv.

N o v o t n ý , Václav: *Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara*. České dějiny I.4. Praha 1937, s. 312 a Š u s t a , Josef: *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*. Dvě knihy českých dějin. Kus středověké historie našeho kraje I. Praha 2001, s. 219–220. Vcelku jasně z této zprávy plyne dvojí: města sama vedla seznamy svých psanců (*in altera civitate proscriptus*) a současně se zde Václav II. městům snažil zabezpečit informace o zemských škůdcích, kteří by mohli hledat své útočiště pod ochranou městských hradeb.

12 Originál Václavovy listiny z 1. ledna 1292 je v APH, Archiv Pražské kapituly, sig. 54–III-5; srv. E r š i l , Jaroslav – P r a ž á k , Jiří: *Katalog listin a listů z doby předhusitské (- 1499)*. In: Archiv Pražské metropolitní kapituly I. Praha 1956, s. 31, č. 69; RBM II, č. 1561. Dnešní uložení listiny plyne ze skutečnosti, že konečným nabyvatelem předmětné nemovitosti byl pražský biskup Tobiáš – listinou se naposledy zabýval Libor J a n : *Václav II. a struktury panovnícké moci*. Brno 2006, s. 28–29.

13 Pro město Brno srv. CDB IV/1, č. 17 [I] § 4, 5 a 15 (*Privilegium maius*); pro Jihlavu CDB IV/1, č. 177⁺⁺ [II] § 40b (B), 44a (B) a 70 (A); pro Hlubčice CDB V/2, č. 790 § 14; pro lichtenburský Havlíčkův Brod CDB V/2, č. 873 § 7, II, 12 a 15.

14 Nové interpretační možnosti zde nabízí Zbyněk S v i t á k : *Lze vznik listin ve 13. století omezit jen na vydavatelské a přijímací prostředí?*, ČMM 117, 1998, s. 311–322.

15 Srv. J a n , L.: *Vznik zemského soudu*, s. 72–75.

16 K těmto osobám na dvoře Václava II. nověji: M a l á , Dana: *Skladba pražského dvora za vlády Václava II.* MHB 9, 2003, s. 124–133; J a n , L.: *Hodnostáři rytířských rádí na dvorech posledních Přemyslovců*. In: M. Bláhová – I. Hlaváček (vyd.), *Česko-rakouské vztahy ve 13. století*. Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II. Sborník příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě. Praha 1998, s. 247–269 a D v o ř á č k o v á - M a l á , Dana: *Familiars regis. Duchovenstvo na dvoře krále Václava II.* In: E. Doležalová – R. Šimůnek ve spolupráci s D. Dvořáčkovou a A. Pořízkou (uspoř.), *Od knížat ke králům*. Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky. Praha 2007, s. 165–176.

Petra a Pavla na Vyšehradě jako *capella nostra specialis*.¹⁷ Panovníkova kaple částečně splývá s personálem jeho *kanceláře*, která je jednoznačně nejvýznamnější zásobárnou dodnes dochovaného diplomatického materiálu.¹⁸ Avšak nebyly to rozhodně jen listiny a listy, které zaměstnávaly Václavovy kancelářské notáře.¹⁹ Jejich vyhotovování na profesionální úrovni předpokládalo důkladné a specializované školení,²⁰ jež – pokud se zaměříme na vlastní notářskou (rozuměj: diktátorskou a písařskou) činnost – v sobě slučovalo v zásadě dvě roviny: jednak zvládnutí *artes dictandi (epistolandi)*, tedy schopností sestavit zpravidla na základě ověřených vzorů úřední dokument, který by splňoval požadované právní nároky a současně by měl i jisté literární ambice, jednak zvládnutí požadavků kaligrafických.²¹

Na tomto místě nás ovšem zajímají texty, které tuto (školskou) rovinu kancelářské praxe doprovázejí a jsou jedním z indikátorů její vyšší organizace – totiž *formulářové sbírky*. A právě jejich sestavování, opisování a přirozeně i rozšiřování (či lépe řečeno přepracovávání) bylo další náplní činnosti výkonných kancelářských sil.

Dochované rukopisy²² a rukopisné fragmenty (ty jsou pro přelom 13./14. století častější) těchto sbírek jak z panovnícké kanceláře, tak i z okruhu pražského biskupa Tobiáše a jeho nástupců poskytují cenné doklady písařské činnosti tak říkajíc „pro vnitřní potřebu dotyčné kanceláře“, na niž se podílejí vedle písařů odjinud neznámých rovněž písařské ruce identifikovatelné v čistopisech listin těmito kanceláři vydávaných. Všechny formuláře, jejichž písaře můžeme zachytit i na originálních listinách, pocházejí z okruhu panovnícké kanceláře: jde v první řadě o pražský kapitulní zlomek psaný kancelářskou rukou „Venceslaus 3“,²³ dále o doposud neznámý klementinský zlomek psaný

17 Například v RBM II, č. 1357 (listina Václava II. pro Vyšehrad z 1. října 1285 – originál v NA Praha, Archiv Vyšehradské kapituly, inv. č. 94) a RBM II, č. 1437 (listina téhož pro tutéž instituci z 6. března 1288 – originál v NA Praha, Archiv Vyšehradské kapituly, inv. č. 97).

18 Miloslav P o j s l – Ivan R e h o l k a – Ludmila S u l i t k o v á : *Panovnícká kancelář posledních Přemyslovců Václava II. a Václava III.*, SAP 24, 1974, s. 261–365; srv. i M a l á , D.: *Skladba*, s. 133–137.

19 Tyto kancelářské „notáře“ ani vyšehradskou „notářskou“ školu stále ještě nelze srovnávat se soudobým italským notariátem – k tomu srv. B o h á č e k , Miroslav: *Einflüsse des römischen Rechts in Böhmen und Mähren*. In: *Ius Romanum medii aevi V.II. Mediolani 1975*, s. 19–20.

20 Pavel S p u n a r : *Školy a antická tradice v přemyslovských Čechách*. In: Ladislav Varcl a kol., *Antika a česká kultura*. Praha 1978, s. 15–32, k vyšehradské notářské škole zejm. s. 30–31; dále H l a v á č e k , I.: *Kláštery a jejich školství v Čechách v době předhusitské*. In: M. Derwich – A. Pobóg–Lenartowicz, *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 8–11 V 1996 przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*. Opole – Wrocław 1996, s. 243, pozn. 2; B l á h o v á , Marie: *Artes und Bildung im mittelalterlichen Böhmen (vor der Gründung der Prager Universität)*. In: I. Craemer-Ruegenberg – A. Speer (red.), *Scientia und ars im Hoch- und Spätmittelalter. Miscellanea Mediaevalia 22*. Berlin – New York 1994, s. 784–785.

21 K velmi ojedinělým dokladům nácviu listinného písma a jeho charakteristických rysů srv.: H a v e l , Dalibor: *Die Rolle von Nachahmungen in der Entwicklung der böhmischen Urkundenschrift*. In: Otto Kresten (hg.), *XVe Colloque du Comité International de Paléographie Latine: Régionalisme et Internationalisme – Problèmes de Paléographie et de Codicologie du Moyen Âge*. Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Reihe IV – Monographien, Bd. 5. Wien 2008, s. 267–275, zejm. Abb. 4.

22 Souhrnně srv. T ř e š t í k , D.: *Formularze české XIII. století. Rukopisy i filiacje*, *Studia źródłoznawcze. Commentationes VII*, 1962, s. 43–56.

23 Jedná se o vertikálně seříznutý pergamenový dvoulist sejmutý z nepoznamenané vazby dnes uložený v APH, Archiv Pražské kapituly, sg. III 13b; nalezl a publikoval jej Johann L o s e r t h : *Fragmente eines Formelbuches Wenzels II. von Böhmen*, *AÖG 57*, 1879, s. 463–484 – viz zde Obr. 9d.

písařem graficky velmi blízkým kancelářské ruce „Venceslaus 2“²⁴ a cele zachovaný tzv. cheltenhamský rukopis formulářové sbírky tzv. Zdeňka z Třebíče psaný písařskou rukou „X 4“.²⁵

Do kanceláře Václava II. se jednoznačně hlásí i drobný zlomek pergamenového jednolistu popsaného rukou „Venceslaus 16“, jehož obsahová interpretace však není zcela jednoznačná.²⁶ Již Václav Hrubý, který na tento fragment upozornil, naznačuje jednu z možností jeho výkladu, totiž že máme před sebou jediné dochované torzo *register královské kanceláře* z období posledních Přemyslovců.²⁷ Tuto možnost výkladu bychom mohli rozšířit ještě důkladnějším zvážením obsahu písemností sem zanesených. Jedná se o soubor tří listin (dvou cele zachovaných a jedné torzovitě) vydaných v souvislosti s emfyteutickým založením některých vesnic (konkrétně lze identifikovat Činěves a Úmyslovice) na Nymbursku Václavem II.²⁸ Mohli bychom tedy prostředí vzniku této písemnosti zúžit na oblast vlastní panovnickovy domény. Ačkoliv nejnovější studie nabádají k opatrnosti v souvislosti s používáním termínu *komora*,²⁹ nelze pominout fakt, že jsou to právě *komorní registra*, která se nám (třebas jen fragmentárně) dochovala jako nejstarší doklad agendy tohoto druhu u nás, přičemž je samozřejmě nutno předpokládat jistý předchozí vývoj tohoto institutu.³⁰ Ve prospěch kontinuity přemyslovské a lucemburské kanceláře svědčí

24 Národní knihovna ČR v Praze, sg. X F 15 – jde o vertikálně rozříznutý pergamenový jednolist všíty do vazby citovaného rukopisu u předního a zadního přideští; srv. T r u h l á ř , Josef: *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur* II. Pragae 1906, s. 91, č. 1941.

25 Národní knihovna ČR v Praze, sg. I E 48; srv. U r b á n k o v á , Emma: *Přívrůstky rukopisného oddělení Universitní knihovny od vydání tištěných katalogů*. In: Vědecko-theoretický sborník Knihovna. Praha 1957, s. 41–64.

26 Viz Obr. 3; horizontálně seříznuté pergamenové folio sejmuté z nepoznamenané vazby je dnes uloženo v Archivu NM v Praze, Pergamenové listiny, sg. A 41 – viz H r u b ý , Václav: *Zlomek formulářové sbírky Jindřicha Italského*, ČMKČ 91, 1917, s. 327–328. Hrubý sice zlomek interpretuje jako formulářovou sbírku, nicméně sám je si vědom řady jeho „zvláštností“: předně kusy zde obsažené uvádějí v nezkrácené podobě všechna vlastní jména, rovněž data jsou uvedena, listiny navíc po sobě následují v přísném chronologickém sledu.

27 H r u b ý , V.: *Zlomek*, s. 328; existence register se zcela samozřejmě v přemyslovské kanceláři předpokládala již od druhé poloviny 13. století – viz např. T a d r a , Ferdinand: *Kanceláře a písaři v zemích českých za králů z rodu lucemburského Jana, Karla IV. a Václava IV. (1310–1420)*. Praha 1892, s. 138; tuto hypotézu přesvědčivě vyvrátil Oswald R e d l i c h : *Die ältesten Nachrichten über die Prager Stadtbücher und die böhmische Landtafel*, MIOG 32, 1911, s. 165nn; nověji se k registrům v české královské kanceláři staví skepticky I. H l a v á č e k : *The Use of Charters and Other Documents in Přemyslids Bohemia*. In: K. Heidecker (vyd.), *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. Turnhout 2000, s. 142–143.

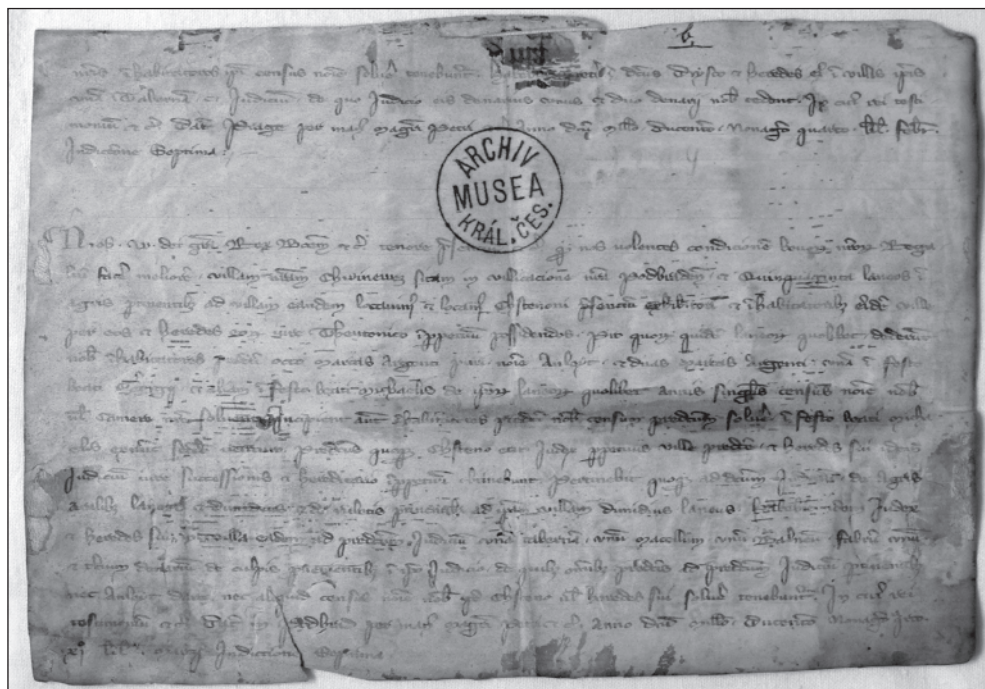
28 Zlomek nebyl doposud cele vydán, srv. alespoň H a v e l , D.: *Listinné písmo v kanceláři Václava II. (1283–1305) a Václava III. (1305–1306) I. (Přehled písařských individualit)*, SPFFBU C 47, 2000, s. 124–125.

29 J a n , L.: *Několik postřehů k vývoji panovnické komory, soudů a správy země*. In: B. Chochořáč – J. Malír (vyd.), *Pocta Janu Janákovu*. Předsedovi Matice moravské, profesorovi Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci. Brno 2002, s. 75–83.

30 V o j t í š e k , Václav: *Pražský zlomek komorního registra krále Jana z roku 1312*. In: Sborník prací věnovaných prof. Dr. Gustavu Friedrichovi k šedesátým narozeninám 1871–1931. Praha 1931, s. 425–435 a znovu in: *Výbor rozprav a studií Václava Vojtíška*. Praha 1953, s. 367–379, zde ovšem bez důležité obrazové přílohy; k tomu srv. RBM III, č. 104, 107, 108 a 110. Nejnověji se k této problematice v širších strukturálních souvislostech vyjadřuje L. J a n : *Václav II.*, s. 74–75, jenž předpokládá existenci jak komorního registru, tak i komorních účtů; za jakýsi ohlas vedení komorního registru pak považuje tzv. svatopavelskou formulářovou sbírku. Tento obsahově dosti komplikovaný rukopis je dnes uložen v knihovně benediktinského opatství St. Paul v Korutansku pod sg. XXXII c 261 a jen výběrově jej zpřístupnil J.

fakt, že nejvýraznější notářská síla 90. let 13. a počátku 14. století, totiž mistr Petr Angeli (ruka „Venceslaus 16“) působí rovněž v kanceláři Jana Lucemburského.³¹

Můžeme tedy pro centrální rovinu uzavřít: dominantní postavení listin mezi dochovanými druhy písemného materiálu zůstává pochopitelně zachováno i pro přelom 13./14. století, nicméně vedle nich můžeme na základě přímých i nepřímých dokladů předpokládat existenci celé řady pomocných úředních knih. Progresivním se z tohoto hlediska zdá prostředí vlastní panovníkovy domény („komora“), kde se písemná agenda stává nezbytným doprovodem její postupné „byrokratizace“. Ale ani tradičně konzervativnější sféra zemského práva reprezentovaná zemským soudem a jeho provinciálními deriváty nezůstává zcela stranou, i zde se začínají objevovat zárodky úředních knih. Ty mají s největší pravděpodobností podobu pomocných register, kam se vedle registovaných právních počínů zaznamenávaly i důležité výpovědi svědků u složitějších kauz a rovněž jména psanců, jež byla dokonce (v písemné podobě) distribuována k nižším soudním instancím. Texty sui generis jsou formulářové sbírky. Lze prokázat, že všechny zlomky i rukopisy těchto sbírek hlásící se použitým písmem ještě do přelomu 13./14. století graficky vskutku vznikají v prostředí kancelářském, jsou dokladem nejen kancelářské,

Obr. 3: Archiv NM v Praze, Pergamenové listiny, sg. A 41.

Lo serth : *Das St. Pauler Formular. Briefe und Urkunden aus der Zeit König Wenzels II.* Prag 1896. Nalezeme zde jinak nikde nedoloženou titulaturu komorního písaře – srv. Lo serth , J.: *Das St. Pauler Formular*, s. 51–52, č. 37.

³¹ Ke grafice listin Jana Lucemburského srv.: Ku dr n o v á , Dana: *Písaři v listinách Jana Lucemburského pro české příjemce*. Netištěná disertace FF UJEP Brno. Brno 1970.

ale i školské praxe a jako takové tvoří most mezi světem pramenů úřední proveniencie a literárními texty, jež zde jinak musely pochopitelně zůstat stranou.

Positivních výsledků při sledování stop písemné agendy na konci 13. a počátkem 14. století je možno dosáhnout u *vrchnostenské agendy*, a to tam, kde vrchností byla duchovní instituce. Rovněž zde můžeme uvést několik dodnes dochovaných fragmentů, které s touto správní rovinou souvisejí, důkaz však můžeme vést i v rovině lexikálně sémantické, totiž sumarizační nepřímých dokladů písařské činnosti.

Snad nejznámějším zlomkem dokumentujícím ekonomické (temporální) zázemí pražského biskupství z let 1283–1284, tedy za episkopátu biskupa Tobiáše (1279–1296), je náš nejstarší dochovaný biskupský *urbář*.³² Zachoval se z něj pouhý pergamenový dvoulist, jehož první folio je u levého okraje vertikálně seříznuto.³³ Rostislav Nový prokázal, že tohoto urbáře bylo používáno až do přelomu 14./15. století, kdy bylo toto *antiquum registrum* nahrazeno urbářem novým.³⁴ Z paleografického hlediska je zajímavé, že urbář byl původně napsán formálně knižním písmem (gotickou minuskulou), má ale řadu mladších interpolací a doplňků psaných již gotickou diplomatickou kurzívou, tedy písmem kancelářského původu. Podobné pomůcky byly ovšem užívány i v prostředí klášterním, bezpečné doklady máme pro cisterciácký Vyšší Brod³⁵ a benediktiny z Břevnova.³⁶

S vlastním vybíráním příslušných dávek úzce souvisí agenda *rejstříků cenzu*. O jejich konkrétní podobě (bezpochyby velmi pestré a závislé na lokálních zvyklostech či spíše podmínkách) si můžeme udělat jen rámcovou představu, a to na základě pro pozdní 13. století ojedinělého zlomku, jehož obsah lze jako výběrčí rejstřík interpretovat.³⁷ Zachovalo se z něj jediné pergamenové folio, které tvoří vnější přebal první složky pražského kapitulního rukopisu Života Barlaama a Josafata.³⁸ Jde o rejstřík tepelského kláštera uvádějící město Úterý a vesnici Olešovice. Graus ale správně poznamenává, že jistou anomálií tohoto pramene je absence jakýchkoliv druhotných zásahů (oprav, škrtnů apod.), jež by bylo možno u textů podobného zaměření očekávat.³⁹

Právě o takovýchto zásazích se dozvídáme z nepřímých pramenů pro vybírání cenzu na klášterních majetcích. Typické je to u lokalit založených na emfyteutickém právu, kde svou progresivní úlohu sehrála reluce dávek a s ní spojená nezbytná „účetní“ agenda. Z obnoveného privilegia pro hejtmánkovickou rychtu vydaného opatem břevnovských benediktnů Bavorem z Nečtin 26. listopadu 1296⁴⁰ se dozvídáme, že zdejší obyvatelé jsou povinni platit na sv. Michala a na sv. Jiří vždy po 2 denárech „zápisného“ (*denarii annotales*)

32 N o v ý , Rostislav: *Nejstarší český urbář z let 1283–84*, ČsČH 8, 1960, s. 210–227; srv. dále H l a v á - č e k , I.: *The Use of Charters*, s. 143.

33 Viz Obr. 4: originál uložen v Archivu NM v Praze, Pergamenové listiny, sg. A 43.

34 N o v ý , R.: *Nejstarší český urbář*, s. 210.

35 Č e h u r a , Jaroslav: *Nejstarší český urbář*, PHS 27, 1986, s. 5–26.

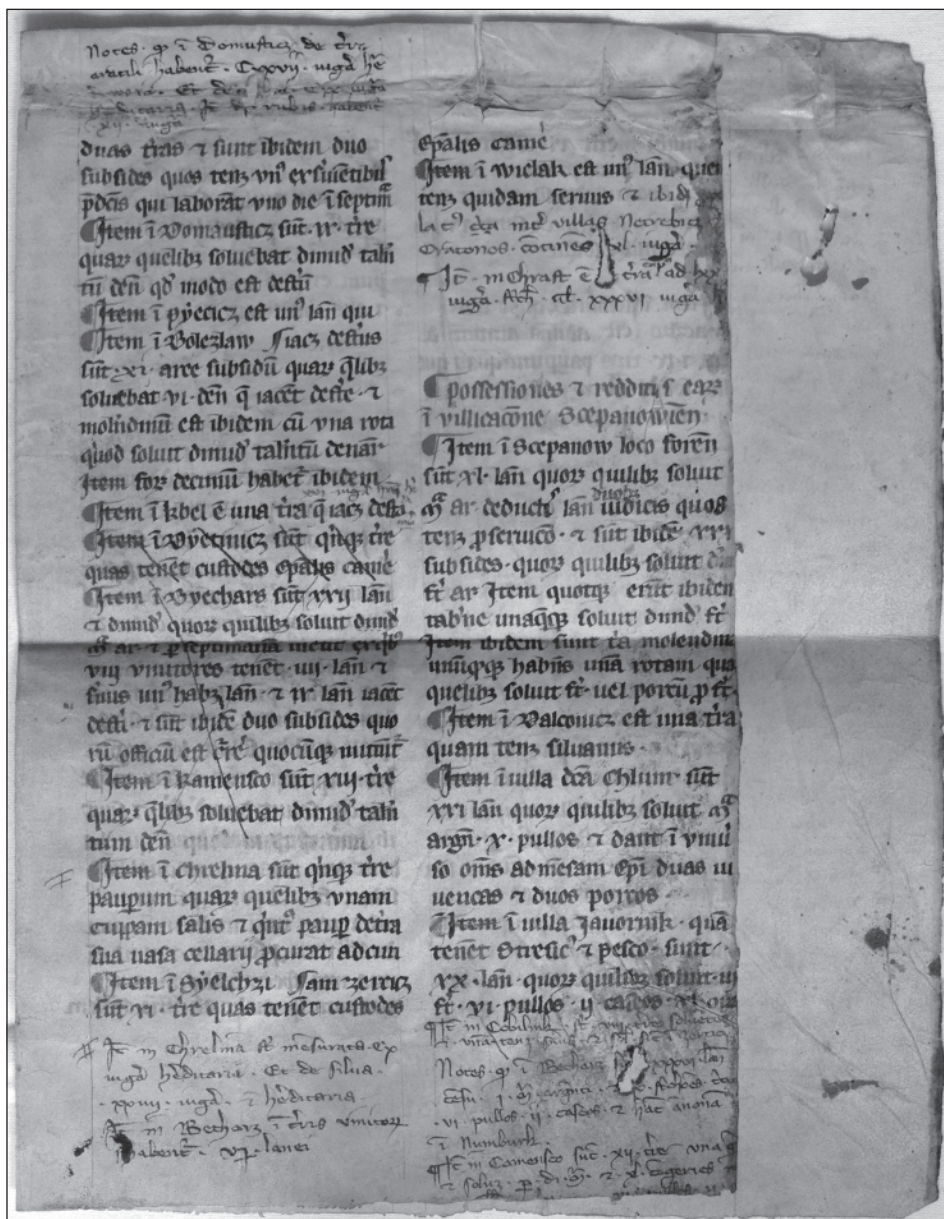
36 RBM II, č. 2752.

37 Učinil tak již František G r a u s : *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II*. Dějiny venkovského lidu od poloviny 13. stol. do roku 1419. Praha 1957, s. 327 včetně vyobrazení (obr. příl. 8).

38 APH, Knihovna Pražské kapituly, sg. A 155 – srv. Adolf P a t e r a – Antonín P o d l a h a : *Soupis rukopisů knihovny Metropolitní kapitoly pražské I*. Praha 1910, s. 162–163, č. 260.

39 G r a u s , F.: *Dějiny venkovského lidu II*, s. 327.

40 Originál je uložen v MZA Brno, G1 (Bočkova sbírka), inv. č. 3398 – RBM II, č. 1730. O vydání této listiny požádal rychtář Gottfried, lokátor vesnice, neboť původní lokační listina břevnovského opata Martina I. (1253–1278) se ztratila.

Obr. 4: Archiv NM v Praze, Pergamenové listiny, sg. A 43.

z každého poplatného lánu opatovu písaři nebo jiné pověřené osobě při výběru cenzu.⁴¹ Podobnou praxi uplatnil opat premonstrátů z Klášterního Hradiska u Olomouce Chvalko, jenž svěřil druhou lokaci města Hranice na Moravě (Alba Ecclesia) jistému Jarlochovi s tím,

⁴¹ „Volumus etiam, ut quelibet persona ... in festo Michaelis per duos denarios et in festo Georgii per duos denarios, qui denarii annotales vocantur, singulis annis persolvere perpetuo teneantur notario nostro aut ei, cuicumque censum nostrum commiserimus conscribendum“.

že po uplynutí „daňových prázdnin“ mají zdejší obyvatelé vždy na sv. Walburgu mimo jiných dávek platit 2 denáry „výmazného“ (*denarii delentii*) z každého poplatného lánu opatovu písaři. Navíc je jim uložena povinnost živit opata, pokud by do vesnice zavítal, a stejnou službou jsou povinováni i výběřčím (písaři či opatovu poslu) po dobu vybírání cenzu.⁴² Zdá se, že tito *notarii* jsou u českých duchovních ústavů jevem zcela běžným, a to snad i tam, kde nepředpokládáme fungování vlastní kancelářské organizace. Jakožto exponenti hospodářské správy dotyčného kláštera stáli nejspíš ve služebném postavení vůči představenému dotyčného konventu.⁴³

Zajímavou sondu do hospodářského života tišnovských cisterciacek nabízí rozhodnutí vleklého sporu o správu temporálií tohoto kláštera, který tišnovské jeptišky vedly se svým vizitátorem – velehradským opatem. Rozhodčí listina vydaná čtyřmi jmenovanými cisterciáckými opaty v tišnovském klášteře 11. května 1287⁴⁴ ponechává velehradskému opatovi vliv na jmenování probošta, který by (spolu s dalším personálem) o tišnovské hospodářské zázemí nejen pečoval, ale byl by povinen *tam de receptis quam de erogatis domino abbati et domine abbatise coram senioribus, cum requisitus fuerit, certam de singulis reddat rationem*. Toto zřejmě primitivní účetnictví hrálo důležitou roli zejména při vizitacích, kterým filiální cisterciácké domy podléhaly. Rovněž při této příležitosti bezpochyby vznikala písemná agenda, jejíž prakticky zanedbatelná torza můžeme výjimečně nalézt mezi pergamenovou makulaturou sekundárně použitou například k úvazu pečeti. Je ironií osudu, že právě na pečetních úvazech citované tišnovské listiny, jež jsou tvořeny úzkými pergamenovými proužky, nacházíme torzo pravděpodobně takového *vizitačního protokolu*.⁴⁵

Jednoznačně nejpestřejší písemná agenda byla spojena s vedením *kanonickoprávních procesů*. Lze se důvodně domnívat, že tato oblast předčila všechny světské „správně-právní struktury“, jejichž písemnosti se zatím stále omezovaly na produkci listin, popřípadě vedení pomocných register či primitivních účtů. Jak soudní pře, tak i prosté arbitráže vedené mezi duchovními institucemi či jednotlivci tohoto stavu byly s největší pravděpodobností prakticky ve všech fázích provázeny písemným pořízením, jež můžeme opět rekonstruovat na základě přímých pramenů i pouhých zmínek.

Za velmi názorný příklad lze na tomto místě uvést desátkový spor o vesnici Vrbici mezi čejkovickými templáři na straně jedné a žďárskými cisterciáky na straně druhé.⁴⁶ Komplikace způsobil advokát žďárské strany, který se proti očekávání k soudu nedostavil, a tak musel soud – totiž biskupův oficiál mistr Heidenreich – straně advokáta přidělit „ex offio“. Byl jím doktor dekretů a odjinud neznámý mistr H., člen řádu německých rytířů, jenž ovšem nebyl do zřejmě dosti složitého případu zasvěcen, a proto požádal o přerušeni jednání, aby mohl nahlédnout do spisů, v nichž by se o dosavadním průbě-

42 Chvalkova lokační listina z 2. března 1292 je zachována pouze v opisu, a to v MZA Brno, E 55 (Premonstráti Klášterní Hradisko), sg. II 1, č. 40 – RBM II, č. 1568: „*Volumus etiam, ut nos, cum ibi venerimus, et notarium cum aliis nuntiiis nostris tempore census in expensis procurent*“.

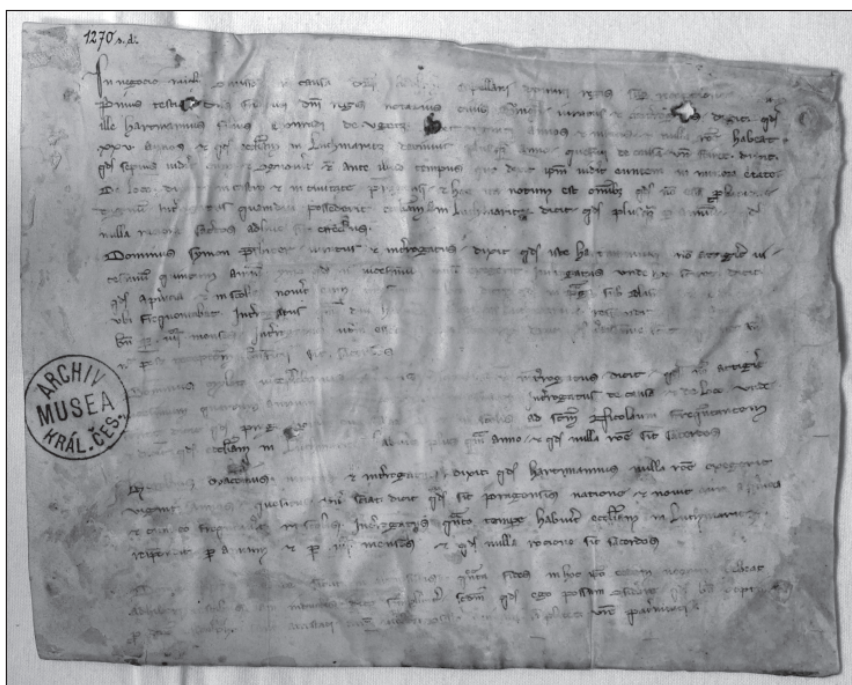
43 Doklady k nim sumarizují Jindřich Šebánek – Šáša Dušek o v á : *Česká listina doby přemyslovské* I. Listina nižších feudálů duchovních. SAP 6, 1956, s. 164–165.

44 Její originál je v MZA Brno, E 10 (Cisterciáčky Tišnov), sg. Y I 9 – RBM II, č. 1408.

45 Z jednotlivých pergamenových proužků lze dnes rekonstruovat následující úryvky pocházející pravděpodobně z jednoho protokolu: 1) ... *Cbristo filiam nostram ... MCCLXXXV ...*; 2) ... *pape ... visitationem in Dei ... omnia tam in temporalí ...*; 3) ... *dentis visitavimus ...*; 4) ... *conversis...*

46 Viz listinu olomouckého biskupa Brunona z 25. září [1269] v CDB V/2, č. 594.

hu pře poučil: *quia advocatus sic de novo concessus instructus non erat in negotio, quoad factum, ... petebantur inducie ad videndum acta et ad instruendum in negotio*. Jak si máme tato *acta* představit? Jednalo se bezpochyby o písemnou dokumentaci fixující zejména výpovědi jednotlivých svědků, jak se nám zachovaly v ojedinělém zlomku z konce 13. století týkajícím se sporu o zabezpečení duchovní správy kostela v Litoměřicích.⁴⁷ Tuto domněnku potvrzují i nepřímé doklady, z nichž lze například uvést z procesního hlediska dobře zdokumentovaný spor mezi břevnovskými benediktiny a Petrem, knězem farního kostela ve vesnici Řepy, jenž byl inkorporován břevnovskému klášteru. Celá pře se dostala až do Říma k papeži Bonifácovi VIII., který vyzval kustoda pražské kapituly,⁴⁸ aby provedl výslechy svědků obou sporných stran, jejich výsledky (*depositiones omnium testium ... fideliter in scriptis redactas*) písemně zaznamenal, nařizuje mu dále, aby byly pořízeny prosté opisy všech listin, jimiž obě sporné strany argumentují (*instrumenta predicta transcribi fideliter faciendū*) s tím, že všechny takto pořízené písemnosti mají být pod kustodovou pečeti odeslány ke stolci sv. Petra.

Obr. 5: Archiv NM v Praze, Pergamenové listiny, sg. A 33.

47 Viz Obr. 5: originál je uložen v Archivu NM v Praze, Pergamenové listiny, sg. A 33 – srv. RBM II, č. 2796. J. Emler zde fragment datoval k r. 1270, graficky i věcně se ale hlásí až do samotného konce 13. století. Tento pergamenový jedlolist o rozměrech 17,0 x 21,8 cm byl sejmut z nepoznamenané vazby a je dnes na mnoha místech značně poškozen; k bližší dataci zlomku do pol. 80. let 13. století J a n., Libor: *Nezdařený pokus Václava II. o přenesení mělnické kapituly ke královské kapli Všeoh svatých*, SPFFBU C 50, 2003, s. 68.

48 Učinil tak mandátem z 3. července [1296] – RBM II, č. 1720.

Takovéto prosté opisy vznikající během kanonických sporů nebyly určeny pro „věčnou paměť událostí“, a tak se až na drobné výjimky nezachovaly. K těmto výjimkám patří písemnost vzniknuvší v souvislosti se sporem brněnského herburského kláštera se zábrdovickými premonstráty o vesnici Diváky.⁴⁹ Svou formou se zcela vymyká soudobé diplomatické uzanci. Již sama skutečnost, že jde o opistograf, je unikátní. Navíc jednotlivé opisy zde obsažené vykazují řadu korektorských zásahů, jež vznikly nepochybně během kolací s originály, z nichž bylo opisováno. Autoritu této písemnosti dodává přivěšená pečeť olomouckého biskupa Dětricha.⁵⁰ Podobně zřejmě vypadal i výše zmiňovaný papežem vyžádaný materiál ve sporu o řepskou faru.

Otázka existence *aktového materiálu* je v pozdním 13. století aktuální i mimo čistě kanonickou oblast. V této souvislosti lze poukázat na prostředí s českým státem bezprostředně sousedící, totiž na Slezsko. Zde se ve druhé půli 80. let 13. století rozhořel vleklý spor mezi vratislavským biskupem Tomášem II. Zarembou a vratislavským vévodou Jindřichem IV. Probem.⁵¹ Dozvídáme se, že příměří mezi oběma sváříci se stranami zprostředkovávali vyjednávači, kteří během svých legací používali nezapечатěných písemností obsahujících stanoviska svých pánů. Písemná forma byla zvolena z toho důvodu, že oba exponenti nebyli ochotni osobně se sejít. Vratislavský biskup například píše,⁵² že *per ... nuncios talem legacionem pro memoriali tamen in carta datam sine sigillo verbotenus, quia in scriptis eam habere noluit* (totiž Jindřich IV. – pozn. autora), *ipsi duci misimus*. A dále⁵³ ... *quibus* (tj. Tomášovým poslům) *pro memoriali dedimus in cartula legacionem coram predicto duce verbotenus proferendam*. Zmiňované písemnosti byly tedy určeny výhradně pro potřebu biskupových legátů, měly zřejmě zcela jednoduchou podobu (mohly mít podobu například sumárního výčtu Tomášových požadavků a podmínek smíru ve formě „item volumus ..., item volumus ...“ apod.), aby legátům usnadnily prezentaci Tomášovy vůle pokud možno v co nejautentičtější podobě. Zajímavá je rovněž poznámka o tom, že Jindřich IV. nechce zatím „nic sepisovat“. To je třeba vyložit tak, že zatím je podle vratislavského vévody brzy na vyhotovování nějaké oficiální, tedy úřední písemnosti, jež by měla všechny „diplomatické náležitosti“, včetně ověřovacích prostředků.

Vzdělání a kariéra písaře

Výše bylo uvedeno, že notáře a písaře působící v českých zemích v kancelářích nejrozličnější úrovně nelze srovnávat s veřejným italským notariátem. Tato premisa v zásadě platí i na přelomu 13./14. století, kdy můžeme z přímých i nepřímých svědectví dokázat existenci „notářské“ školy na Vyšehradě, která vychovávala tak říkajíc profesionální

49 MZA Brno, E 25 (Jezuité Brno), inv. č. 35, sg. 30 C. Jedná se o nápadně dlouhý a úzký pergamenový jednolist (o rozměrech 58,0 × 26,0 cm) obsahující prosté opisy devíti listin souvisejících s diváckou kauzou, z nichž šest je na přední straně a zbylé tři na dorsu.

50 Š e b á n e k , J.: *Studie o kanceláři Dětricha, biskupa olomouckého (1281–1302)*, ČMM 50, 1926, s. 227–229 a *ibid.*, s. 271–272, č. 2 považuje tuto písemnost za originální listinu (transumpt) olomouckého biskupa, ovšem v příjemceckém – herburském vyhotovení.

51 Klíčový význam má kopiář zvaný tradičně *Acta Thomae*: Wrocław, Městský archiv, rukopis B1; na tento pramen odkazují v následujícím výkladu.

52 *Acta Thomae*, fol. 135b.

53 *Acta Thomae*, fol. 137a.

výkonné kancelářské síly, jež si hledaly uplatnění v různých kancelářích. Nicméně nelze si v tomto období nepovšimnout dvou fenoménů: za prvé postupná profesionalizace notářské kariéry podporuje koncentraci diplomatické aktivity do velkých kanceláří, zatímco počet příjemeckých vyhotovení se úměrně tomu snižuje, a za druhé alespoň v některých okruzích nabývá notářský úřad přeci jen jistého „veřejného“ rozměru. Typické je to v případě notáře Starého Města pražského, jehož postavení je velmi důkladně popsáno ve známém statutu ze 2. června 1296.⁵⁴ Víme, že pasáže o notáři z citovaného statutu se týkají jednoho z absolventů vyšehradského školení (soudě alespoň podle duktu jeho písářské ruky, jež se s největší pravděpodobností skrývá pod siglou SM I) – mistra Petra. Jeho osud můžeme brát jako modelový příklad profesionálního notáře, jenž by vedle nezbytných morálních kvalit měl mít příslušné vzdělání⁵⁵ a měl by být někým, *qui sufficienter civium sciat dictare literas et ipsorum negotia pertractare*. Má tedy být k dispozici všem měšťanům, kteří by jej požádali o pomoc. Petrův případ je dále instruktivním i v tom směru, že potvrzuje zapojení takto erudovaných notářských sil do dalších správních funkcí – zde jde o aktivitu při vybírání městské sbírky. Jiným charakteristickým příkladem je spojení písářství brněnské provincie s notářstvím (správou) královské berně tamtéž, jež bylo svázáno s beneficiem u kaple sv. Prokopa na Starém Brně.⁵⁶

Vzdělávání notářsky činných osob mělo v českých zemích bezpochyby hlubší kořeny, a to jak na domácích školách katedrálních, tak i řádových (klášterních).⁵⁷ Je jasné, že elementární nácvik *ars dictandi* musel být součástí trivía, přesněji řečeno jeho dialekticko – rétorické složky. Tyto dovednosti ale nejspíš nesměřovaly dále než ke zvládnutí praktických dovedností, jež by se daly zúročit zejména během římsko – kanonických procesů, popřípadě v subsidiární roli advokátů či řečníků (*prolocutores*) v civilní zemskeprávní sféře.⁵⁸ Kvalitativní posun v tomto ohledu nepřineslo zřejmě ani *studium particulare* při pražské svatovítské kapitule,⁵⁹ jež dosahuje svého vrcholu za panování Přemysla II.⁶⁰

54 Archiv hl. m. Prahy, rukopis č. 986 (*Liber vetustissimus*), fol. 6a – RBM II, č. 1719; k tomuto statutu z diplomatického hlediska srv. Š e b á n e k , J. – D u š k o v á , S.: *Česká listina doby přemyslovské* 3. Listina měst a jejich obyvatel, SAP 6, 1956, s. 135–136.

55 K právníkému vzdělávání v českých zemích v rámci předuniverzitního (partikulárního) studia v přemyslovských Čechách a možností univerzitního studia v zahraničí srv. B o h á č e k , M.: *Einflüsse des römischen Rechts*, s. 18–24 a T a d r a , Ferdinand: *Kulturní styky Čech s cizinou až do válek husitských*. Praha 1897, s. 232nn.

56 K tomu srv. J a n , L.: *Vznik zemského soudu*, s. 73.

57 Zde snad postačí uvést názorný, avšak v českých zemích ojedinělý příklad klášterního skriptoria plaského – srv. S p u r n ý , František: *Skriptorium plaské*. Brno (netištěná disertace FF MU) 1950; ke klášternímu školství sumárně srv. H l a v á č e k , I.: *Kláštery a jejich školství v Čechách v době předhusitské*, s. 241–246.

58 K nim nověji B l á h o v á , M.: „*Advocatus*“ v přemyslovských Čechách. In: Z minulosti advokacie. Sborník příspěvků z I. konference konané Výborem pro dějiny advokacie ČAK ve spolupráci s Právníkou fakultou ZČU dne II. II. 2004 v Praze. Praha 2005, s. 24–32.

59 Novější shrnutí přináší Josef Ž e m l i č k a : *Počátky Čech královských 1198–1253*. Praha 2002, s. 517–526, zejm. s. 524.

60 N o v o t n ý , V.: *Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*. České dějiny I.3. Praha 1928, s. 879nn; kvalitu tehdejší svatovítské školy dokládá i schopnost zdejšího prostředí přilákat osoby ze zahraničí. Svědčí o tom např. vzpomínky admontského opata Engelberta, jenž zde v r. 1271 pobýval a vzpomíná mimo jiné i na tehdejšího pražského scholastika a pozdějšího biskupa mistra Řehoře Zajíce z Valdeka († 6. 9. 1301) a jeho expozici aristoteléské Fyziky – srv. S p u n a r , P.: *Školy a antická tradice v přemyslovských Čechách*, s. 30 a dále B l á h o v á , M.: *Artes und Bildung*, s. 783.

Již několikrát zmiňovaná rétorická škola při kolegiální kapitule sv. Petra a Pavla na Vyšehradě, jež se zde během 70. let 13. století konstituuje (jistě však nikoliv na „zelené louce“, ale šlo bezpochyby nejspíše o zkvalitnění dosavadní vyšehradské kapitulní školy příchodem nových osobností), vzniká tedy do značné míry jako konkurenční středisko ke svatovítské škole. Ta navíc po roce 1278 údajně prodělávala krizové období.⁶¹ Tuto „konkurenci“ však musíme chápat jen s jistou nadsázkou, neboť obě školy měly ve své podstatě jiné zaměření.⁶² Zatímco škola svatovítská byla primárně orientována na výchovu kléru pro pražskou diecézi (podobné zaměření měla bezpochyby pro diecézi olomouckou katedrální škola v Olomouci, kterou lze v pramenech zachytit až od 50. let 13. století), vyšehradské školení měli vyhledávat přednostně ti, kdo se odhodlali věnovat rétorice a její praktické aplikaci, tedy jak bylo již konstatováno zejména kancelářské praxi.⁶³

Přelom 13./14. století neznamena ovšem pouze nepochybné zkvalitnění domácího školství kultivací rétorického vzdělání na Vyšehradě. Je to doba, kdy nápadně vzrůstá podíl na zahraničních univerzitách juristicky vzdělaných kleriků v kancelářských službách českého panovníka.⁶⁴ Stačí zde alespoň sumárně z kancelářských výkonných sil uvést mistra Jindřicha, mistra Velislava, mistra Jana ze Sadské, mistra Petra Angeliho, mistra Jindřicha Sturmova a snad i doktora dekretů Jana Wulfingova z Ostrova. Tato skutečnost jen dokresluje intelektuální atmosféru v českém státě kolem roku 1300, jež měla být podle Václavova přání snad završena dokonce zřízením samostatného univerzitního studia v Praze.

Dlouhodobé finančně náročné studium na zahraničních univerzitách mohli podstoupit pouze klerici disponující náležitým hmotným zázemím, i když Petr Žitavský naznačuje i jisté formy mecenátu ze strany samotného Václava II.⁶⁵ Cesty českých a moravských scholárů směřovaly jak do Paříže, tak i na Apeninský poloostrov, kde na přelomu 13./14. století máme nejvíce dokladů pro univerzitu v Bologni.⁶⁶ V souvislosti s našim listinným písmem tohoto časového horizontu je asi nejvýznamnějším dokladem pobytu sadského probošta mistra Jana (ruka „Venceslaus 12“) na zdejší univerzitě, a to pro léta 1277 a 1279.⁶⁷

Jednotlivým individuálním písařským kariérám, nakolik jsme schopni je sledovat, je věnována pozornost ve třetí kapitole. Zde budiž jen konstatováno, že jednoznačná dominance duchovních osob zůstává zachována i pro pozdně přemyslovské období,

61 B o h á ě k , M.: *Einflüsse des römischen Rechts*, s. 19.

62 Vzájemnou rivalitu ovšem živila i soudobá polemická literatura – k tomu srv. P s í k , Richard: *Invectiva prosotetrasticha in Vlticum Polonum*. Součást sbírky listů a diktamin mistra Jindřicha z Isernie. Ostrava 2008.

63 *Invitantur scolares...* Formulářové listy Jindřicha z Isernie – pozvání pražským žákům ke studiu na vyšehradské škole. Edici a překlady pořídili studenti doktorského cyklu klasické filologie–latinské medievistiky. Brno 2000.

64 B o h á ě k , M.: *Ibid.*, s. 31–32; k české panovnické kanceláři obecně zatím nejnověji S v i t á k , Z.: *Česká královská kancelář ve středověku. (Nástin vývoje)*. In: W. Chorążyczewski – J. Tandecki (red.), *Belliculum diplomaticum II* Thorunense. Kancelarie władców na ziemiach polskich w średniowieczu i czasach nowożytnych na tle porównawczym. Toruń 2007, s. 23–44.

65 FRB IV, s. 62.

66 Srv. O t t , Emil: *Das Eindringen des kanonischen Rechts, seine Lehre und wissenschaftliche Pflege in Böhmen und Mähren während des Mittelalters*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, 34. Bd – Kanonistische Abteilung III, 1913, s. 60–62; nověji pak B l á h o v á , M.: *Studenten aus den böhmischen Ländern in Italien im Mittelalter. Die Přemyslidische Zeit*, *Civis. Studi e testi* XVII, č. 51, 1993, s. 153–178.

67 O t t , E.: *Ibid.*, s. 62; k němu srv. dále J i r e ě k , Hermenegild: *Právnícký život v Čechách a na Moravě v tisícileté době od konce IX. do konce XIX. století*. Praha – Brno 1903, s. 47–48.

neboť pro větší uplatnění laického živlu se na přelomu 13./14. století začínají teprve vytvářet předpoklady, a to zejména dotvářením sítě městských farních škol.

Příprava psací látky

Velmi důležitým a často opomíjeným aspektem praktické písařské činnosti je práce, kterou daná písařská individualita vykonává ještě před započatím vlastního psaní, totiž úprava psací látky (pergamenu),⁶⁸ vlastní úprava psací plochy a samozřejmě i příprava kvalitního inkoustu. Nehodlám na tomto místě samozřejmě prezentovat výsledky analýzy všech zachovaných originálních listin se zřetelem na charakter použité liniatury, kvalitu inkoustu atd., neboť by to bylo do značné míry samoúčelné. Omezím se jen na podchyzení základních trendů ulatňovaných u progresivních kancelářských individualit, případně na konstatování anomalit, jež mohou mít výrazné provenienční konotace. Není totiž pochyb o tom, že vedle duktu jakožto hlavního indikátoru písařem reprezentované tradice jsou rovněž tyto návyky svým způsobem obrazem úrovně jeho školení, i když i sem – máme-li možnost dotyčného písaře sledovat v průběhu řady let – se jistě promítají „momentální“ podmínky či okolnosti vzniku té které listiny.

Co se týče inkoustu, máme na některých originálech (ovšem zcela výjimečně) zachyceny jakési „praktické zkoušky“ jeho kvality prováděné písaři před započatím práce. Jedná se o jednotlivé litery, někdy dokonce i celá slova, která měla písaři prozradit, zdali je psací tekutina (a rovněž i psací látka) připravena k nanášení textu. Tyto *probationes penae* jsou na listinách umísťovány pochopitelně na místa, kde nemohou způsobit žádné zmateční čtení, například tím, že by zasahovaly do vlastního textového zrcadla.⁶⁹ Nalézáme je buď pod plikou, nebo na dorzální straně listiny. Někdy je zcela zřetelné, že písař takový zkušební text ještě rozmáznul, aby se ujistil o potřebných vlastnostech inkoustu. Jako příklad ze staršího období lze uvést velmi nejistou ruku písaře listiny vydané Heřmanem, plebánem od sv. Mikuláše ve Znojmě, 29. listopadu 1262.⁷⁰ Jiným dokladem je zkouška iniciály na dorzu listiny vydané olomouckým biskupem Dětrichem 6. února 1286 v Brně, jíž potvrzuje rozhodnutí učiněné ve sporu mezi Soběhrdem ze Šardic a Wernerem, plebánem z Mistřína, ohledně kostela v Šardicích.⁷¹ Tuto listinu píše naopak zkušená ruka mistra Šimona.

Všechny pergameny použité pro diplomatický materiál české či moravské proveniencie jsou opracovány technikou *charta Teutonica*, výjimky samozřejmě tvoří texty vycházející

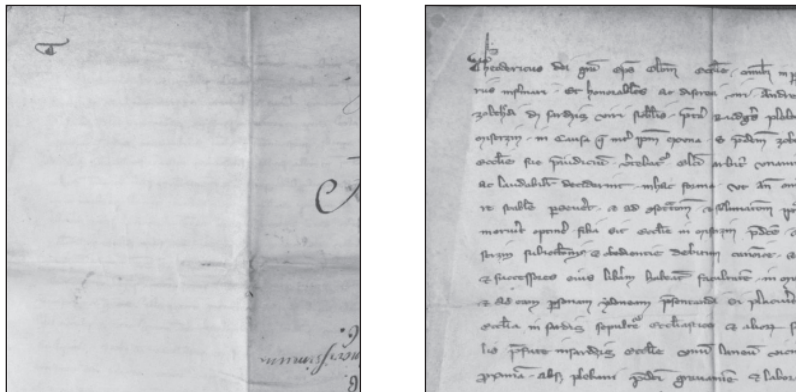
68 K této psací látce zatím nekomplexněji Růček, Peter (hg.): *Pergament: Geschichte. Struktur. Restaurierung. Herstellung*. In: Historische Hilfswissenschaften 2. Sigmaringen 1991.

69 Birschhoff, B.: *Elementarunterricht und Probationes Penae in der ersten Hälfte des Mittelalters*. In: Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte I. Stuttgart 1966, s. 74–87; Stienon, Jacques: *Enseignement et pratique de l'écriture aux XIIIe – XVe siècles*. Introduction à l'histoire de l'écriture. Louvain-la-Neuve 1994, s. 113–135.

70 MZA Brno, E 9 (Cisterciácky Staré Brno), sg. P 95b; CDB V/1, č. 356⁺; listina s formátem 19,7 × 12,7 + 1,7 cm má pod plikou probatio penae ve formě: „N, Ne igitur, Ne igitur“ – k písaři srv. Šebánek, J. – Dušeková, S.: *Kritický komentář k moravskému diplomatáři*. Zpracování látky z III. svazku Bočkova moravského kodexu. Praha 1952, s. 285.

71 Viz Obr. 6a + 6b: MZA Brno, E 4 (Augustiniáni na Starém Brně), sg. 33:4; RBM II, č. 1365. Originál má rozměry 31,5 × 32,4 + 4,4 cm.

z kanceláře římských pontifiků a dále významná skupina odpustkových listin vysokého italského kléru, jež úzus kuriálního prostředí vědomě napodobuje. Pergameny jihoevropské provenience umísťují text vždy na dobře opracovanou a důkladně vyhlazenou původně masovou stranu pergamenu, zatímco dorzum se nachází na někdy i velmi hrubě opracované původně srstní straně, často i se zřetelnými zbytky uhlazené srsti.

Obr. 6 (a+b): MZA Brno, E 4 (Augustiniáni na Starém Brně), sg. 33:4.

Znamená to tedy, že textová i dorzální strana listin domácí grafické provenience je opracována v zásadě stejně, ovšem na různém kvalitativním stupni. I tam, kde se výrazně liší opracování textové a dorzální strany, nepřicházejí aluze na italský pergamen v úvahu, neboť se jedná o příležitostný, více méně náhodný jev. Spíše než o úmyslné napodobování italského úzu jde o přirozené výkyvy v péči věnované tomuto úkonu. Toto konstatování platí i pro profesionální kancelářské síly. Jako příklad uvedu dvě listiny Václava II., jejichž originály jsou dnes shodou okolností uloženy ve fondu rajhradských benediktinů. V první z nich tento panovník uděluje 9. dubna 1298 kostelu sv. Petra v trhové vsi Nová Cerekev na Opavsku jistý roční plat z Vojanovic.⁷² Listinu píše snad nejzkušenější písař své doby – „Venceslaus 16“, tedy mistr Petr Angeli. Dorzum je v tomto případě opracováno zcela hrubě, výrazně hůře než strana textová, dokonce se zbytky srsti v oblasti závěsu pečeti. Druhým bezpečně kancelářským produktem, u něhož můžeme konstatovat stejný nedostatek péče při opracování dorzální (původně srstní) strany pergamenu, je listina téhož vydavatele ze 4. května 1305 na prodej mlýna v Dornychu (tehdy u Brna) a dalších nemovitostí tamtéž brněnskému měšťanovi řezníku Janovi.⁷³ Písařem této listiny je ruka „Venceslaus 41“.

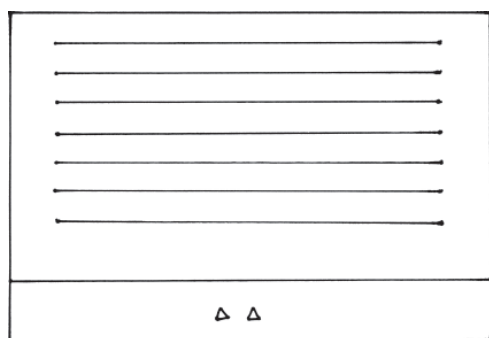
Velmi pestrý obraz poskytuje i studium liniatury umožňující písaři optimální rozvržení textu na psací plochu. Sumárně lze konstatovat, že kancelářské síly jednoznačně upřednostňují linky prováděné slepě či pomocí olůvka, a to převážně v horizontálním

72 Originál listiny o rozměrech 34,2 x 20,7 + 3,7 cm je uložen v MZA Brno, E 6 (Benediktini Rajhrad), inv. č. 388, sg. C g 12; RBM II, č. 1793.

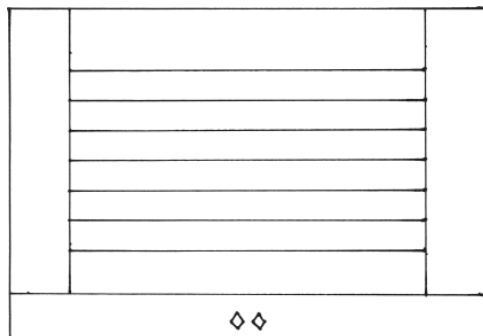
73 Originál o rozměrech 33,5 x 26,8 + 4,0 cm v MZA Brno, E 6 (Benediktini Rajhrad), inv. č. 407, sg. C g 21; RBM II, č. 2029.

směru, tedy pro jednotlivé řádky (Obr. 7a). Linie vertikální (ať jednoduché nebo zdvojené), jež z obou vnějších stran ohraničují textové zrcadlo, jsou méně frekventované (Obr. 7b).⁷⁴ Výjimečně se setkáváme s rámováním textového zrcadla (Obr. 7c). Postupný rozchod kancelářského úzu se zvyklostmi typickými pro klášterní skriptória se projevuje i v tomto aspektu: z listin pozvolna mizí liniatura prováděná rozředeným inkoustem.

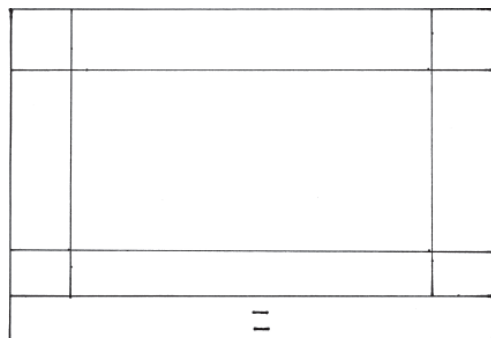
Na rozdíl od úpravy psací látky u kodexů nacházíme u listin na přelomu 13./14. století mnohem méně marginálních vpichů, které jinak sloužily písařům k vedení jednotlivých linek. Není třeba myslím uvažovat o sekundárním zařezávání okrajů po dokončení písařské práce na listině, spíše je to důsledek snahy zredukovat množství „fyzických zásahů“ do listiny jen na nejnútnejší minimum (to samozřejmě nevyklučuje opatření pergamenu „decentními“ vpichy). Jen nepřímou může toto opatření souviset s péčí o dobrý „fyzický“ stav listiny jakožto dokumentu zakládajícího mnohdy nemalá práva. Nemusím snad připomínat, že obrat zdůrazňující, že např. potvrzená privilegia nebyla *cancellata, viciata nec in aliqua sui parte abolita* apod., nepředstavoval jistě prázdňou formulku. Špatný stav starších listin může být dokonce i záminkou k jejich potvrzení – viz listinu Václava II. pro kostel sv. Michala a kapli sv. Kateřiny ve Znojmě z 23. května 1287.⁷⁵

Obr. 7a.

Obr. 7b.

Obr. 7c.

74 Toto schéma je typické zejména pro papežské listy – úprava kuriálních diplomatických písemností působí i z tohoto hlediska téměř „uniformním“ dojmem.

75 RBM II, č. 1410.